

'Graag een normaal gesprek'

Geestelijk verzorgers aan het werk met gedetineerden

Redactie:

Theo W.A. de Wit, Reijer de Vries Jonker en Ryan van Eijk

Deel 4

Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastoraat

Tilburg/Kampen

ISBN: 978-90-5850-936-9

Publicatiereeks van het Centrum voor Justitiepastoraat:

Deel 1: F. van Iersel & J. Eerbeek (red.), *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*, Budel: Damon 2009

Deel 2 : Th.W.A. de Wit, E. Jonker & R. van Eijk (red.), *Van kwaad verhalen. Context en praktijk van het justitiepastoraat*, Tilburg: CJP/ Wolf Legal Publishers, 2010

Deel 3 : Th.W.A. de Wit, E. Jonker & R. van Eijk (red.), *Twee heren dienen: Geestelijk verzorgers en hun beroepseer*, Tilburg: CJP/ Wolf Legal Publishers, 2011

Dit boek is een uitgave van:

Wolf Legal Publishers (WLP)

Postbus 31051

6503 CB Nijmegen

Tel: 0135821366

E-Mail: info@wolfpublishers.nl

www.wolfpublishers.com

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© Centrum voor Justitiepastoraat, Tilburg/Kampen, 2012

Afbeelding omslag: Ilya Repin, Refusal of Confession (1879-1885)

Inhoudsopgave

Voorwoord <i>Reijer de Vries & Theo de Wit</i>	1
Thema:	
Een transitionele ruimte Inleiding op het thema 'communiceren met ingesloten' en <i>Jan Bodisco Massink</i>	7
Een bevrijdende God in de gevangenis? Theologische reflecties op justitiepastoraat <i>Erik Borgman</i>	11
Communiceren met de gedetineerde Grondbeginselen en concretisering <i>Stefan Gärtner</i>	23
Roken met Sergej en dammen met Robin De presentiebenadering in de justitiële setting <i>Ryan van Eijk</i>	35
Preken als medegevangene Barths communicatie met gevangenen in zijn preken <i>Reijer de Vries</i>	55
Communiceren met gedetineerden <i>Theo van Dun</i>	77
Overige bijdragen:	
Dreiging, dwang en geweld Religie en geestelijke verzorging in de context van het 'legitieme geweld' <i>Theo W.A. de Wit</i>	97
Geestelijke verzorging bij justitie als beroep <i>Fons Flierman</i>	113
Auteurs	129

Voorwoord

Reijer de Vries en Theo de Wit

Deze bundel verzamelt niet alleen de oogst van de studiedagen van de conferenties van de rooms-katholieke en protestantse geestelijk verzorgers in justitiële inrichtingen van 2012, maar bevat ook nieuwe bijdragen rond het thema dat daar centraal stond, alsmede enkele bijdragen buiten het themagedeelte.

Zoals in de korte inleiding bij de protestantse studiedagen door Jan Bodisco Massink wordt vermeld, maakt het thema van dit jaar – het directe contact met ingesloten – deel uit van een driejarig programma. Waar vorig jaar en volgend jaar de beide aspecten van de dubbele loyaliteit van een justitiepastor centraal staan (de geestelijke verzorger is zowel ambtenaar als ambtsdrager en heeft zich dan ook te verhouden tot zowel overheid als zendende instantie) gaat het dit jaar over de kern van het werk van een geestelijk verzorger: de communicatie met gedetineerden en andere ingesloten.

De half-ironische, half-serieuze titel van deze bundel verwijst daar ook naar. Ze is ontleend aan een voorval waarnaar in de bijdrage van Ryan van Eijk wordt verwezen. ‘Graag een normaal gesprek’, zo stond er op een verzoekbriefje te lezen, waarmee een gedetineerde zich tot hem wendde. Zo’n tekst geeft te denken. Is een ‘normaal gesprek’ voor een gedetineerde misschien een uitzonderlijke gebeurtenis? Drukt zo’n briefje zelfs een verlangen uit naar een leven zonder extremen, zonder grote stemmingswisselingen, zonder dwang en geweld, zonder crises – een verlangen naar een normaliteit die voor menig burger buiten de gevangenis dagelijkse werkelijkheid en dus niets bijzonders is?

De vraagstelling van de studiedagen van het afgelopen jaar rept verder van *‘de kloof die, of minstens het verschil dat wij als pastores ervaren, tussen de leef- en belevingswereld, ook in godsdienstig opzicht, van de ingesloten en die van de pastor. (...) Spannende vraag is, hoe de predikant of pastor zich het binnenperspectief van de pastorant zo eigen kan maken, dat hij op een voor de pastorant vruchtbare manier met hem of haar kan communiceren.’*

Binnen het kader van deze vraagstelling denkt de Tilburgse theoloog Erik Borgman na over de vraag, of en wanneer er sprake kan zijn van een ‘bevrijdende God’ in de gevangenis. Verwijzend naar het gegeven dat Jezus van Nazareth volgens diverse versies van het Evangelie het lot deelde met veroordeelde misdadigers, legt hij een ‘scherpe vraag’ voor aan justitiepastores: Is hun werk op te vatten als de bevrediging van een maatschappelijk erkende behoefte, of hebben zij in hun werk te maken met de ‘lotgenoten van de Messias’, zoals het Evangelie verhaalt? De verlegenheid van vele justitiepastores met de geloofswereld van gevangenen kon wel eens

te maken hebben met het gegeven dat gedetineerden vóór hun detentie in sectoren van de samenleving verkeerden die de meesten van ons zorgvuldig vermijden. Het Evangelie houdt ons echter voor dat het kwaad alleen op eigen terrein kan worden verslagen. Borgman illustreert dit aan een Amerikaans programma waarbij gedetineerde jongeren gestimuleerd werden te gaan schrijven over hun ervaringen en over hun levens, dit vanuit de gelovige overtuiging dat ‘de wereld zonder hen niet compleet is.’

De auteur brengt vervolgens het gevangenisstelsel van na de Franse Revolutie in herinnering en de rol van de kerk hierbij; die richtte zich vooral op de bewaking, hervorming en gewetensvorming bij gedetineerden. Ook bij deze instrumentalisering van de religie kan de vraag gesteld worden waarmee Borgman zijn bijdrage begon: vervult het justitiepastoraat een nuttige functie in een justitieel systeem dat recidive wil terugdringen, of gaat het in het Evangelie om iets anders? Zijn vraag wordt hoogst actueel en controversieel waar hij verwijst naar de recente Belgische casus van Michelle Martin, medeplichtige van Marc Dutroux. Zij werd onlangs in een klooster opgenomen vanuit de overtuiging dat het erom gaat ‘de zonde te haten en de zondaar lief te hebben.’ Het streven, ‘verbindingen te herstellen’, dat Borgman terugziet in diverse christelijke stemmen van mensen die met gevangenen werken, lijkt vandaag een breuk met de heersende opinie.

De Tilburgse pastoraal theoloog Stefan Gärtner zoomt in op de vreemdheid die onvermijdelijk een rol speelt in de communicatie tussen de justitiepastor en de gevangene. Hij probeert deze vreemdheid vruchtbaar te maken voor de reflectie op en de praktijk van de pastorale communicatie. Hij schetst eerst drie hermeneutische randvoorwaarden waarmee recht gedaan kan worden aan die ervaren vreemdheid. De auteur laat zien hoe het serieus nemen van de verschillen de basis vormt voor de communicatie. Vervolgens werkt hij uit hoe de aandacht voor de geestelijke dimensie het eigene van het werk van de justitiepastor uitmaakt. In de derde plaats laat hij zien onder welke voorwaarden en op welke manier de pastor op dit geestelijke niveau kan communiceren, ook met gevangenen die niet godgelovig zijn. In het tweede deel van zijn betoog concretiseert de auteur deze grondbeginselen op het niveau van de pastorale gespreksvoering aan de hand van drie thema’s. Het is voor pastores van belang aandacht te hebben voor hun lichaamsuitingen en voor de zogenaamde *small talk* omdat ze daarmee de medemenselijkheid van de gevangene ondersteunen. De auteur bespreekt vervolgens hoe de pastor de vreemdheid van de Bijbel effectief kan inzetten, ook wanneer deze door de ander niet als geloofsdokument wordt gelezen. Tot slot reflecteert hij op de communicatieve kansen die het omstreden fenomeen van de vrijplaats biedt vanwege de eigen positie die de pastor inneemt, in het bijzonder zijn/haar symbolische functie als geestelijke.

Speciaal voor deze bundel schreef Ryan van Eijk vanuit zijn eigen ervaring als geestelijk verzorger over het belang van de ‘presentiebenadering’ in het contact met gedetineerden. Deze benadering van Andries Baart en

anderen lijkt de gerichtheid op verandering van gedrag en levenswijze van gedetineerden (zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de officieel gehanteerde methode van de 'motiverende bejegening') enigszins te relativiseren en te nuanceren. Soms, zo ervaren geestelijk verzorgers, valt er vanwege massieve onmacht, uitzichtloosheid en een gevoel van diepe verlatenheid bij gedetineerden niet zoveel te bereiken in utilitaire termen. Van Eijk schetst gedetailleerd enkele casussen waarin dat het geval is, en waarin ook de taal als medium van communicatie aan haar grenzen raakt. Hij beschrijft ook wat hij er zelf van geleerd heeft: een gedetineerde die weinig of niets zegt, met wie je alleen een sigaret rookt of met wie je regelmatig een potje gaat dammen kan dat contact nog steeds op prijs stellen. Van Eijk verbindt deze ervaringen vervolgens met de presentietheorie waarin een breed begrip van 'zorg' (eerder dan 'hulp') centraal staat, en waarin trouw een cruciale waarde is. Niet een vooropgesteld doel (en dus ook niet 'verandering') maar de concrete ander, diens leefwijze, diens verlangens en angsten zijn daar uitgangspunt. Maar Van Eijk wijst ook nog op iets anders: (ook) de presentiebenadering vindt plaats binnen een heel specifiek kader dat zowel faciliteert als grenzen stelt en dat dus ook gepaard gaat met opdrachten en imperatieven - zoals het terugdringen van recidive en het openen van de weg naar een goed leven. Het is ook bij die laatste opdracht dat de joods-christelijke erfenis in beeld komt, en waarin er - zo betoogt Van Eijk - een nieuwe betekenis van het veel gehanteerde en dikwijls misverstane begrip 'vrijplaats' zichtbaar wordt.

Ook Reijer de Vries concentreert zich in zijn bijdrage op communicatie als 'gebeuren' en dus niet louter als instrument. Hij vat communicatie in pregnante zin op als een wederkerige ontmoeting waarbij de pastor zich opstelt naast de gevangene om de ander zo te bevestigen in diens medemenselijkheid. De Vries vraagt zich af of ook de prediking, die qua vorm als toespraak immers een eenrichtingsverkeer impliceert, kan bijdragen aan dit 'geschieden van communicatie'. Daartoe onderzoekt hij een gevangenispraak van Karl Barth, waarvan ook een geluidsopname beschikbaar is. De auteur motiveert zijn keuze voor Barth en geeft daarmee meteen een indruk van de manier waarop Barth zich tot de gevangenen verhoudt. Vervolgens analyseert hij de preek op het punt van de communicatie met de hoorder, waarbij drie aspecten centraal staan; de ontmoeting met God, de herkenning van het eigen leven en de concrete toepassing. Hij ontwerpt daarvoor een eenvoudig analysemodel, dat hij ontleent aan recent homiletisch onderzoek. Een uitvoerige samenvatting van de preek dient als basis voor de analyse. Daarin beschrijft De Vries wat Barth in de preek doet in de communicatie met de hoorder. Na een interpretatie van deze waarnemingen vat de auteur in zes punten samen op welke manier Barth er in deze preek al dan niet in slaagt in de communicatie naast de gevangenen te gaan staan. De Vries concludeert dat dit voornamelijk gebeurt op het betrekkingsniveau van de communicatie.

De bijdrage die Theo van Dun over het thema schreef behandelt de communicatiemogelijkheden in het domein van het liturgisch pastoraat.

Het zou wel eens kunnen zijn, zo oppert hij, dat de door de *Dienst Justitiële Inrichtingen* (DJI) gehanteerde ‘motiverende bejegening’ van gedetineerden pas kans van slagen heeft, wanneer in rituele en liturgische communicatie de ‘hele mens’ wordt aangesproken, en wanneer er zo een ervaring van saamhorige gemeenschap (*communio*) mogelijk wordt. Precies daarop is de ritueel-liturgische communicatie gericht. Van Dun bespreekt deze communicatie vervolgens als wezenskenmerk van ‘ritueel’. Net als Van Eijk benadrukt hij dat het gesprek niet de enige vorm van communicatie is, en hij voegt eraan toe ‘zelfs niet de voornaamste’. Hij wijst vooral naar de ‘dubbele beweging’ die zo centraal staat in de christelijke liturgie: *anabasis* en *katabasis*.

Een ritueel moet worden voltrokken om betekenis te kunnen genereren; vervolgens krijgen bepaalde betekenissen een officiële en normatieve status, bijvoorbeeld van de kant van de rooms-katholieke kerk. Maar vóór alles geschiedt individuele en collectieve betekenisgeving door een concrete geloofsgemeenschap, en vanuit de eigen existentie. Een ritueel is niet alleen de expressie van haar maatschappelijke ervaringen en haar kijk op het leven, omgekeerd kan het ritueel een gemeenschap en haar leden ook veranderen en oriënteren. Hier is nog een ander onderscheid van belang: dat tussen een inductieve en een deductieve liturgie. Van Dun demonstreert dit door enkele voorbeelden te geven van recente uitvaartliturgieën. Een ‘adequate’ liturgie houdt rekening met de kerkelijkheid en het geloofsniveau van de deelnemers. Dit laatste is geen overbodige luxe, zoals de auteur laat zien bij de bespreking van de resultaten van zijn proefschrift *Invoeren in Vieren* (2011), dat ook aanbevelingen bevat om de ritueel-liturgische communicatie te verbeteren, bijvoorbeeld door optimalisering van het ‘mystagogisch arrangement’.

De bundel is aangevuld met enkele bijdragen die niet direct betrekking hebben op het thema van de jaarlijkse studiedagen. Zo is het artikel van Theo de Wit over ‘legitiem geweld’ een uitwerking van zijn bijdrage tijdens een studiedag in juni te Soesterberg waarin het gegeven centraal stond dat diverse categorieën geestelijk verzorgers hun werk verrichten binnen een context van geweld. Het gaat om het wettelijk gelegitimeerde geweld dat – wij citeren nu uit de vraagstelling van de studiedag – *‘door de overheid door middel van de krijgsmacht, politie en justitiële inrichtingen wordt gehanteerd en dat “hogere doelen” dient zoals veiligheid, vrede en gerechtigheid. Wat betekent het dat de overheid door middel van opsluitingen en raketbeschietingen, met dreiging en geweld in het leven van mensen binnendringt? Tot wat voor burgers maakt ons dat? Hier zit een spanningsveld: de overheid dient het algemeen belang, maar hanteert daarvoor geweld.’*

De Wit onderscheidt vier vormen van legaal (maar zeker niet altijd als legitiem beschouwd) geweld, die samenhangen met vier belangrijke begrippenparen: die tussen oorlog en vrede, die tussen het vreemde en het eigene, die tussen een gewelddadige en een geweldloze oplossing van

conflicten, en tenslotte die tussen de normale en de uitzonderlijke toestand binnen een politieke eenheid. Daarnaast geeft hij aan hoe religies, vooral ook de christelijke confessies, in de geschiedenis en ook vandaag de dag nog zeer ambivalente houdingen aannemen ten opzichte van deze vier geweldsvormen.

Ten slotte geeft Fons Flierman in zijn artikel 'Geestelijke verzorging als beroep' een samenvatting van zijn onderzoek *Geestelijke verzorging in het werkveld van justitie* (Eburon, 2012) dat hij dit jaar als proefschrift met succes verdedigde. Hij belicht vervolgens ook het belang van dit onderzoek voor de geestelijke verzorging als pastorale praktijk.